

BARÁTH GERGELY

CSEH MIGRÁCIÓ, GAZDASÁGI EXPANZIÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI CSEH KÖZÖSSÉGEK A DUALIZMUS KORÁBAN

Mészáros Andor: *Cseh elem a magyar polgárosodásban, Budapest–Piliscsaba–Esztergom, 2011, 438 oldal*

A könyv a Käfer István szerkesztette *Pons Strigoriensis – Studia* (a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szlavisztika és Közép-Európa Intézetének és a Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoportjának közös sorozata) tizenkettedik köteteként jelent meg.

Mészáros Andor történész, bohemista nagyszabású munkája a csehek politikai és gazdasági fejlődését, valamint a cseh migránsok helyzetét és önszerveződéseit mutatja be a dualizmus korában, különös tekintettel a magyarországi és budapesti csehekre. A mű a szerző doktori disszertációjának kibővített változata, elkészültét évek alapos kutatómunkája előzte meg, hazai és külföldi, főleg cseh levéltári és könyvtári anyagokra alapozva, amit a 19 oldalnyi felhasznált irodalom és a hatalmas jegyzetapparátus is jól mutat.

A könyv legizgalmasabb fejezetei a csehek magyarságképeinek változását és a csehek magyarországi, illetve budapesti szerepét és önszerveződéseit bemutató részek, melyek a cseh–magyar kapcsolatok eddig kevésbé ismert részét tárják az olvasók elé.

A kiválóan felépített mű első fejezete (*A csehek a dualista monarchiában*) a cseh tartományok közjogi helyzetének alakulását, politikai és gazdasági fejlődését vázolja fel, külön hangsúlyt fektetve az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés cseh recepciójára, a cseh kiegyezési kísérletre és annak kudarcára, valamint a cseh nemzettudatra és Csehország nemzetiségi viszonyaira.

A második fejezet (*A cseh elem a történelmi tartományokon kívül a 19. század második felében*) a vizsgált korszak cseh kivándorlási hullámát, valamint a cseh pénzintézetek külföldi szerepvállalását tekinti át. „A 19. század derekától [...] a Monarchia nem cseh tartományaiban és Európa néhány nagyvárosában igen erőteljes cseh hatás érvényesült, a legnagyobb mértékben a Monarchia tartományaiban élő szlávok körében. Nagyszámú cseh hivatalnok, ipari munkás és földműves vándorolt oda, és főként a század utolsó évtizedeitől az egyre intenzívebbé váló cseh gazdasági terjeszkedés is elsősorban ezekre a területekre irányult. Nem utolsósorban a cseh politika fő irányzatai is hatással voltak a Monarchia szláv lakosságú tartományainak belső fejlődésére” (57. p.)

A cseh tartományokból már a 19. században komoly kivándorlási hullám volt tapasztalható. Főként mezőgazdaságból élők vándoroltak ki (az ötvenes

évekig sokszor szervezett kolonizáció formájában), majd a század utolsó évtizedében az ipari munkásság kivándorlása kap nagyobb jelentőséget. A kivándorlók között nagyobb számban találni cseheket, mint németeket. A cseh tartományok között ezen a téren is jelentős különbségeket tapasztalunk, hiszen Morvaország lakosságát a kivándorlás kevésbé érintette, mint a más területeken élőket. A cseh kivándorlás célpontjai kezdetben a Monarchia más területei, elsősorban Alsó-Ausztria és Bécs, de az ötvenes évektől Észak- és Dél-Amerika is jelentős vonzerőt gyakorolt. Míg a szakmunkások a nyugat-európai ipari központokba vándoroltak (főként Berlinben és más német városokban, valamint Párizsban és Londonban jöttek létre jelentősebb cseh kolóniák), addig az olcsó keleti földbirtok a fölműveseket vonzotta. Főleg a cári lengyel és ukrán területeken telepedtek le, de csehországi németek a Krímbe is eljutottak. 1867-ben és 1868-ban az orosz kormány a Fekete-tenger térségébe hívott cseh telepeseket. Az 1910-es évekre 1,2 millió cseh kivándorló élt a cseh tartományokon kívül, több mint a felük a Monarchia országaiban.

A század hetvenes éveitől a cseh tőkeexport és az ipari terjeszkedés komoly hatással bírt, a legjelentősebb 1908 és 1910 között volt. Kezdetben a Slavia biztosítótársaság és a Živnostenská banka, majd a századfordulón a Sporobanka játszott fontos szerepet. A cseh tőkeexport elsősorban a Monarchián belülre irányult, de fontos szerepet kapott a Balkánon, valamint kisebb mértékben Oroszországban. „E gazdasági expanzió irányai tehát megfeleltek a cseh tartományok gazdasági érdekeinek, de értelmezhetők a cseh nemzeti mozgalomban jelenlévő, más szláv népek irányába megnyilvánuló kulturális-politikai küldetés egyik vetületeként is. Annál is inkább, mivel a századfordulót követően megerősödött a kapcsolat a cseh gazdasági szereplők és a nemzeti mozgalom vezetői között, és ennek eredményeképpen ki is épült egy szláv gazdasági kapcsolatrendszer” (62. p.)

Külön nagy alfejezet foglalkozik a Monarchián belül élő csehekkel, különösen Bécs, Alsó-Ausztria és a délszláv területek cseh lakosságával, valamint a magyarországi csehekkel, a cseh tőke itteni szerepével.

A harmadik fejezet (*Magyarország, a főváros és a magyarok recepciója a csehek körében a 19. század második felében*) a csehek magyarsággépének változását igyekszik bemutatni, mely a kezdeti harcoss, önállóságát, kultúráját, nemzeti érdekeit védő magyarok pozitív, példaértékű képétől eljut a vetélytárs, majd a negatív, nemzetiségeket elnyomó szerepig. Ez az eleinte pozitív kép elsősorban a magyar irodalom rendkívüli népszerűségének volt köszönhető a cseh tartományokban. Ebben nagy szerepe volt a fordításoknak, de a személyes kapcsolatok is fontosak voltak, különösen František Palacký szerepe volt meghatározó, aki a magyarországi nemzeti kulturális intézményrendszert és a magyar nyelv ügyében elért eredményeket példaként állította a cseh nemzeti fejlődés elé. A század első felében született fordítások és a magyar irodalomról szóló beszámolók az 1850-es évek végétől szaporodtak meg, „amikor

a magyar politikai törekvések mintául kezdtek szolgálni a csehek számára” (131. p.), és a magyar forradalommal és a magyarországi helyzettel kapcsolatos beszámolók is egyre nagyobb számban jelentek meg. Elsősorban Petőfi versei voltak népszerűek, de emellett Arany, Eötvös, Jókai, Madách, Mikszáth műveit is fordították. A magyar műveket főleg Jan Neruda, Vlastimila Ružičková, Volyňský, Václav Pok-Poděbradský és František Brábek ültette át cseh nyelvre. Brábek hatvanas évek végétől megjelenő magyarországi beszámolói is fontos szerepet kaptak a magyarsággép kialakításában. „Brábeknél és Nerudánál inkább kedvező véleményekkel találkozhatunk a magyar nemzeti fejlődésről. Magyarország és a magyar főváros magyar jellegűvé válását nem tartják egyértelműen negatív folyamatnak, érezhetően inkább irigylésre méltó példának...” (139. p.).

A magyarországi nemzeti fejlődést még a hatvanas évek második felében is pozitívan értékelték. A változás a hetvenes években következett be, és a század végére a közvélemény számára az erőszakos magyarosítás negatív képe vált meghatározóvá, ugyanakkor a korábbi példaképszerep is érezhető maradt, mint ez Alfred Mayer első világháború előtt írt művében (*Hungarica. Rub a líc Uher*) is érezhető.

„A kiegyezést követően a cseh közvélemény egyre intenzívebb érdeklődéssel fordult Magyarország felé, egymást követték a beszámolók, útirajzok a Monarchia magyar feléről” (145. p.). Ezekben az erősödő magyar gazdaságot és a kiépülő magyar fővárost „érdekességként, néha példaként mutatták be, később azonban vetélytársként ábrázolták” (145. p.). Egyre nagyobb hangsúlyt kapott a nemzetiségi viszonyok, különösen a pesti szlovákok, valamint Budapest magyar jellegűvé válásának bemutatása.

Jan Neruda 1869-es műve a *Peštské listy* (*Pesti levelek*) „Amerikai módra!” hasonlata – ami később toposzként ismétlődött a cseh útleírásokban – némi iróniával utalt a magyarországi viszonyok vadnyugatias jellegére. Művében egyedülként mutatta meg a város sötét foltjait, a bűnözést, a szegénység és pompa kirívó kontrasztját. František Brábek ugyanakkor csodálattal adózott a főváros dinamikus fejlődésének, és akár csak Alfred Mayer későbbi, 1913-as leírása, az állami önállóság szerepét emelte ki a fejlődés motorjaként. Mayer beszámolója már a birodalom többi székvárosával vetette össze, és a budapesti szobrok művészi értékét magasan a bécsi és prágai társai fölé emelte. Azonban a legtöbb épületet – mint a Parlamentet, a földalattit – fölösleges nagyozásnak vagy – mint az Operát – pusztán a bécsiek gyenge utánzatának látta. „Budapest Mayernél már egyértelműen Prága példaképe. [...] A kialakult különbség oka az, hogy Pest egy önálló állam népes fővárosa, és rengeteg támogatásban részesül” (151. p.). A példaszerep mellett azonban cseh szempontból némi igazságtalanság-érzés is megjelent a város és Magyarország fejlődését szemlélve. Karel Adámek írása (*Magyarországi emlékek*) a főváros kapcsán kiemelte, hogy „Budapest csupán hitelből, állami segítséggel épült,

nem az ország állapotának megfelelő, szerves fejlődés eredménye” (161. p.). Míg ezzel szemben, ami a cseheknek van, azt önerőből érték el.

„A cseh kiegyezési kísérlet bukása, 1871 után már elutasító gyanakvással tekintettek a magyar politikára. Egyre inkább vetélytársnak tartották Magyarországot, és a század végére már kifejezetten ellenséges véleményekkel is találkozunk” (156–157. p.). Karel Adámek művei komoly gazdasági versenytársként mutatták be Magyarországot, ami a cseh közgondolkodást is meghatározta. Ugyanakkor nála is megjelent a korábbi sztereotípiák a magyarok kapcsán, mely szerint a magyar a munkában nem kitartó, nem vonzódik az iparhoz, szemben a németekkel és szlovákokkal. Bár František L. Rieger és követői munkáikban a cseh–magyar együttműködés lehetőségeit taglalták, ez a vonal kevésbé volt jelentős.

A cseh közvéleményben egyre inkább a szlovákokat és a nemzetiségeket elnyomó, nomád eredetű magyarság, a magyar puszták képe erősödött meg. Ebben a csehek szlovákok iránti érdeklődése mellett a közvetítő közeg megváltozása is fontos szerepet játszott, ugyanis a korábbi németet a szlovák váltotta fel, az pedig elsősorban a szlovák sérelmeket közvetítette. Maga a szlovákok iránti érdeklődés nem volt új keletű, hiszen már 1839-ben Moric Fialka beszámolója is foglalkozott velük. Az ötvenes években Božena Němcová munkái a legjelentősebb szlovák vonatkozású írások, és Nerudánál is megjelent a szlovákság. Karel Adámek több munkájában a szlovák intézmények, iskolák és a Matica slovenská helyzetét is ismertette. „Ellenségesen szemléli ugyan a magyarosítást, de a legnagyobb problémaként mindvégig a biblikus cseh nyelv használatának elhagyását és a szlovák irodalmi nyelv szorgalmazását látja” (171. p.). A kilencvenes években Alois Jirásek történeti megközelítéssel, de már a cseh–szlovák összetartozás szempontjából írt a magyarhoni szlovákságról.

A negyedik fejezet (*Csehek a magyar fővárosban*) a magyar főváros és az itt élő csehek kapcsolatát mutatja be. A budapesti csehek számaránya, bár a századfordulóiig folyamatosan nőtt (a hetvenes években három, három és fél, a nyolcvanas években ötezer fő), viszonylag alacsony volt a többi nemzetiséghez képest. Zárt, hagyományait ápoló közösségük sikeresen állt ellen az asszimilációnak. Főként a tehetősebb polgárok magyarosodtak. Még ha nyelvüket meg is őrizték, nevüket magyarosították. Jórésztük Pesten élt, közel négyszer annyian, mint Budán. Jelentőségük mégsem elhanyagolható.

A fejezet külön érdekessége a három budapesti cseh életútját bemutató alfejezet, ahol három élesen különböző alternatívát mutat be a szerző. Homolka József térképész az asszimilálódás útjára lépett, de gyökereit megőrizte; František Novák építész lelkes cseh hazafiként is sikeresen boldogult a magyar viszonyok közt; Rupert Maria Josef Přecechtěl szervita szerzetes, irodalomtörténész pedig hazafiként nem is akart beilleszkedni a magyarországi viszonyokba.

Annak ellenére, hogy Magyarország nem számított a cseh tőke számára fő célpontnak, a cseh bankok és a cseh ipar itt is fontos szerephez jutott. A Slavia biztosítótársaság 1876-ban nyitotta első fiókját (Slavia Prágai Kölcsönös Biztosító Bank) Budapesten. Bár a nyolcvanas évekre három fiókja is működött itt, tíz év után, jelentős veszteségeket elkönyvelve kénytelen volt kivonulni. A cseh bankok a 20. század elején jelentek meg nagyobb számban Budapesten, 1912-re a cseh pénzügyi körök közel 9 millió koronát fektettek be a fővárosban. Először a Böhmische Eskompte-Bank épített ki kapcsolatokat, a Česká průmyslová banka 1901-ben, a Živnobanka 1904-ben, a Sporobanka 1908-ban jelent meg. A Živnobanka 1910-ben leánybankot is alapított, és létrehozta az Országos Iparbank Részvénytársaságot. Főleg a cellulóziparban és a cukorgyártásban volt érdekelt. 1911-ben a Česká průmyslová banka megalapította a Magyar-Cseh Iparbankot, amely főleg a faiparba fektetett be. Közvetlen cseh ipari beruházások is megvalósultak, mint az 1869-ben alapított Prágai Gépgyár Részvénytársaság angyalföldi hajógyára. Emellett több kisebb csehországi cég is rendelkezett budapesti képviselettel, vagy fektetett be a magyar fővárosban, de itt alapított cseh üzemek is működtek, mint Heinrich Mattoni gyógyvízvállalata (a Diana fürdőt és az Erzsébet Királyné Sósfürdőt üzemeltette, illetve gyógyvizeket forgalmazott) vagy a Prága-Smíchov-i Gyapjúgyár.

Az ötödik fejezet (*Egyetemi kapcsolatok*) 10 oldalon mutatja be Magyarországot és a cseh tartományok oktatási kapcsolatait. A 18. század hetvenes éveitől jelentős számban érkeztek cseh peregrinusok a hazai egyetemekre. 1849-ig az ide érkező külföldi hallgatók legnagyobb része, 31%-a érkezett a cseh tartományokból, és bár a magyar egyetemek magyar nyelvűvé válása (az 1860-as évektől sorra váltak magyar oktatási nyelvűekké, legutoljára a magyaróvári Felsőbb Gazdasági Tanintézet 1884-ben) radikális visszaesést okozott, számuk a 20. század elejéig magas maradt.

Magyarországról is jelentős számban (1850 és 1918 között 1400 peregrinus, a külföldi hallgatók zöme) érkeztek a cseh felsőoktatási intézményekbe, legnagyobb számban a Károly-Ferdinánd, illetve a prágai műegyetemre. Ez utóbbi amúgy is jó kapcsolatokat ápolt a pesti műegyetemmel, ahol is sokan honosították prágai oklevelüket (részben ott végzett és tanulmányaik után hazautazó, részben Magyarországon letelepedett cseh diplomások), továbbá több, a cseh tartományokból származó oktató is tanított az intézmény falai között. A hetvenes évek elejétől (a magyar nyelvű oktatás miatt) egyre nagyobb számban látogatták a cseh oktatási intézményeket magyarországi szláv (zömében szlovák) diákok, ugyanakkor a Magyarországról érkező hallgatók zömét németek adták (mind a Károly-Ferdinánd, mind a prágai műegyetem rendelkezett német tannyelvű intézménnyel. A magyar nemzetiségű peregrinusok száma ugyanakkor mindvégig alacsony maradt, számukra a cseh egyetemek nem gyakorol-

tak akkora vonzerőt, mint a birodalom fő képzési helyének számító bécsi egyetem.

A hatodik fejezet (*A csehek önszerveződése Budapesten*) az egyleti mozgalom cseh tartományokbeli kialakulásának és a külföldi és magyarországi vidéki cseh egyletek rövid bemutatása után a budapesti cseh egyleteket mutatja be hihetetlen alaposággal és részletességgel. A hatvanas években a cseh területeken megindult egyletalapítási láz egyértelműen nyílt politikai jelleget öltött, mivel az általuk megvalósított közművelődési célok politikai törekvésekhez kapcsolódtak. Ezek az egyletek eleinte főleg olvasóköriek voltak, ahol nemzeti olvasmányokkal találkozhatott a tagság. Később a különböző érdeklődési köröknek megfelelően is alakultak társaságok, szórakoztató egyesületek, dalegyletek, majd a század végén a Sokol tornaegyletek. Az egyletek a hetvenes évektől már a cseh és német nemzetiség szerint is differenciálódtak, demonstrálva a tagság nemzeti elkötelezettségét, és míg a kezdetekben a városi középosztály szervezetei voltak, később a legkülönbözőbb társadalmi rétegek is bekapcsolódtak, mígnem a század végére már szociáldemokrata és radikális munkásegyletek is létrejöttek. Ugyanakkor társadalmi és nemzetiségi bázisuktól függetlenül megállapítható, hogy az egyletek tagságának többsége rendszerint passzív volt, tevékenységük a tagság egy szűk körére korlátozódott.

Ez a folyamat a külföldi cseh közösségekben is végbement, szinte minden jelentősebb cseh lakossággal rendelkező nagyvárosban alakultak egyesületeik, egy 1898. évi címjegyzék már 27-et írt össze, a legtöbbet Németországban, utána következett Magyarország. De voltak szervezeteik Zágrábban, Belgrádban, Amszterdamban, Bukarestben, Krakkóban, Brüsszelben, Zürichben, Dubrovnikban és Szentpéterváron is. Ezek a szervezetek összetartották a külföldi cseheket, és a hazaiakhoz hasonlóan nemzetiségi célokat is szolgáltak. Jó kapcsolatokat ápoltak egymással, a cseh egyesületekkel, és jól működő struktúrákat alakítottak ki. Létrehozták a Külföldi Cseh Egyletek Szövetségét (*Svaz českých spolků zahraničních*) és lapokat adtak ki.

Magyarországon a pesti egyleteken kívül három cseh egyletről tudunk, mindhármát a Felvidéken alapították. A pesti cseh közösség – a hazai mozgalomhoz hasonlóan – a hatvanas években kezdte el szervezni önmagát, de tartós egyletalapításra csak a hetvenes évek elején került sor. A legelső magyarországi cseh egylet a Česká beseda (Cseh Társkör) volt, működésének kezdetei 1867-re tehetőek. Rendezvényeiket (ünnepségek, táncmulatságok) más szláv népek képviselői mellett a fővárosi élet fontos személyiségei (konzulok, magas állami és katonai tisztségviselők, a polgármester) is látogatták. Rendelkeztek saját színpaddal, ahol színelőadásokat tartottak, volt könyvtáruk, hoztak létre dalegyletet, szerveztek kirándulásokat és gyűjtéseket is, amivel a csehországi nemzeti célokat támogatták, de adtak ki újságot is. 1868 végén alakult az Első Csehszláv Munkásegylet (I. československý dělnický

spolek), mely a közművelődési és nemzeti célok mellett önszegélyező körként is működött, és a század végére a legnagyobb cseh egyletté vált. Az 1874-es év mindkét egylet számára komoly nehézségeket hozott, ugyanis a hivatalokban kötelezővé tették a magyar nyelvtudást, a magyarul nem tudókat elbocsátották, ami komoly veszteséget jelentett a tagság számára nézve.

1886-ban alakult a Svornost (Egyetértés) Csehszláv Művelődési és Segélyegylet (Československý vzdělávací a podporovací spolek Svornost), ami kezdetben egyértelműen mozgalmi jellegű volt, ezért 1890-ben pánszláv törekvésekre hivatkozva a magyar hatóságok feloszlatták, vagyonát elkozták. Többszöri újrualapítási kudarc után kevésbé radikális tagjai hozták létre 1894-ben a budapesti Sokol Tornaegyletet (Tělocvičná jednota Sokol v Budapešti), mely a világháború előtti évekre a legnagyobb cseh egyletté vált, és mint ilyen központi szervező feladatokat is ellátott a többi egylet felett. 1893 után alakult meg a cseh és szlovák munkások mozgalmát megszervező Osvěta Cseh Művelődési Egylet (Český vzdělávací spolek Osvěta), amely 1894-től már a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyletének egyik szekciójaként működött tovább.

„A budapesti cseh egyletek között igen szoros kapcsolat állt fenn, csupán néhány esetben – a munkásegylet és a Svornost, illetve az Osvěta és a többi cseh egylet között – került sor éles rivalizálásra, elsősorban a két, mozgalmi jellegű munkásegylettel szembeni ellenérzések miatt. Az együttműködést segítette az is, hogy a budapesti cseh társasági élet egyes tagjai gyakran párhuzamosan voltak tagjai több egyletnek is” (303–304. p.). A fontos célok érdekében közös szervezeteket is létrehoztak, és 1912-ben már közös vezetőséget is alapítottak, hogy így szervezzék az addigra megfogyatkozott budapesti cseh közösséget. Szoros kapcsolatban álltak a város más szláv egyleteivel is, különösen a szlovákokkal. Bár a hetvenes évektől a szlovák egyleti mozgalom élénkülése, és a csehtől távolodó szlovák nemzeti mozgalom miatt egy ideig távolodás következett be, kapcsolatuk az 1910-es évektől újra szorossá vált. „Az első világháború kitörését követően a budapesti cseh egyletek bizottságot hoztak létre a Budapesten ápoltsérült cseh katonák segítésére is (Komité českých spolků budapeštských pro podporu vojinů). [...] A háború előrehaladtával, a csehekkel szembeni ellenérzés növekedésével a hatóságok már nem nézték jó szemmel e tevékenységet, és végül megtiltották” (304. p.). A világháborút követően – a cseh nemzetiségű lakosság megfogyatkozása miatt is – a cseh egyletek elvesztették jelentőségüket, és sorra szűntek meg.

A könyvet egy magyar és angol nyelvű rövid összefoglaló zárja. Az utána következő 38 oldalnyi melléklet (a hazai csehekre vonatkozó fontosabb statisztikai adatok, statisztikai adatok a cseh tartományokból származó hallgatók számáról a magyarországi egyetemeken, illetve a magyarországi hallgatók számáról a prágai egyetemeken, külföldi cseh egyletek 1911-ben, magyarországi egyletek és vezetőségi tagjainak változása alapításuktól meg-

szűnésükig) és a részletes tárgy-, személynév- és helynévmutató külön segítséget nyújt az eligazodásban.

A könyv tördelése sajnos nem méltó a kiadott műhöz, de ez nem csökkenti a munka kiemelkedő szakmai színvonalát. Egyedüli hibaként a cseh gazdasággal foglalkozó részek széttagoltságát említeném. Talán szerencsésebb lett volna őket egy külön fejezet keretein belül összefüggően tárgyalni.

A mű elsősorban a szűkebb szakmai közönség érdeklődését keltheti fel, ugyanakkor az első fejezet a cseh politikatörténettel és nemzettudattal ismerkedők számára is kiváló alapot adhat, különösen a 19. század második felére vonatkozóan.